

Identification of the Ḥanafī Jurist Referred to as al-Baqqālī and Some of His Fiqh Ideas

Ekrem Koç^{1,a,*}

¹ Agri Ibrahim Cecen University, Faculty of Islamic Studies, Department of Fiqh, Ağrı/Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 23/07/2023

Accepted: 14/11/2023

Published: 15/12/2023

Pub Date Season: Aralık

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement:

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

In the formation of the acquis of the science of fiqh, many scientific figures have been associated with the methods of the Imams of the sect and their views, which are passed on to the next generations. In the history of the Ḥanafī madhhab, there are many scholars whose works, views or just their names have survived. The views of the scholars who are at the forefront of this work can be accessed through their works. The opinions of some scholars who did not have works, or whose works have not survived, can be found in the jurisprudential corpus of other scholars. Unfortunately, there are many scholars whose works and opinions have not survived, and only their names are mentioned. This study focuses on the Ḥanafī jurist al-Baqqālī (d. 452/1060), whose scholarly personality, position in jurisprudence and works have not survived to the present day, although his name is mentioned in fiqh literature. The article analyses various sources and evidence for the identification of al-Baqqālī. The main argument of the article was clarified by examining fiqh books, which are among the authoritative sources of the Ḥanafī fiqh corpus, rather than works of ṭabaḳāt, and by scanning digital resources. The determination and presentation of the scholarly personality of al-Baqqālī and his jurisprudential views are the distinctive feature of this article. Baqqālī was recognised as an influential jurist within the Ḥanafī fiqh tradition and was considered one of the mashā'ikh (eminent jurists). However, detailed information about him could not be found. However, considering the available evidence, it is proven that al-Baqqālī, who stands out with the attribution of al-Baqqālī, is not al-Baqqālī whose views are consulted in the Ḥanafī madhhab and among the possibilities that arise, the views that predominate in the identification of al-Baqqālī's identity are given. For this reason, it is emphasised that Baqqālī is a figure that requires further research and study. It is emphasised that this article can contribute to the understanding of the Ḥanafī fiqh tradition. Baqqālī's jurisprudential views on some matters of worship and transaction reflect important debates. Although al-Baqqālī adhered to the basic principles of the Ḥanafī madhhab, he occasionally developed original ijtihād against the general views of the imams or the madhhab. Baqqālī's original jurisprudence and jurisprudential views occupy an important place in the sect's literature. He was particularly influential in matters of fatwa and left his views to later jurists. Such a study aims to solve a scholarly problem in the fields of the history of science and the history of fiqh. Clarifying the identities and specialisms of those involved can help to ensure historical and scientific clarity. The purpose of this article is to contribute to the accumulation of historical and scientific knowledge by seeking to learn more about this issue and to reduce uncertainties.

Keywords: Islamic law, Ḥanafī, al-Baqqālī, Abū 'Imrān Mūsā b. Yūsuf al-Baqqālī, Mashā'ikh, ijtiḥād.

Bakkâlî Nispetiyle Anılan Hanefî Fakihin Kimliğinin Tespiti ve Bazı Fikhî Görüşleri

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş: 23/07/2023

Kabul: 14/11/2023

Yayın Tarihi: 15/12/2023

Yayın Sezonu: Aralık

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

ÖZ

Fıkıh ilmi ve mezheplerinin müktesebatının oluşturulmasında katkı sunan mezhep imamlarının usûlünü ve görüşlerini sonraki nesillere aktaran, onların öğrencileriyle irtibatlı çok sayıda âlim bulunmaktadır. Hanefî mezhebi tarihinde de eserleri, görüşleri veya sadece isimleri günümüze ulaşan birçok âlim bulunmaktadır. Eserleriyle ön plana çıkan âlimlerin görüşlerine yazdıkları eserlerinden ulaşılmaktadır. Eserleri olmayan veya eserleri günümüze ulaşmayan bazı âlimlerin görüşlerine ise fıkıh külliyyatı içerisinde diğer âlimler tarafından yapılan nakillerle muttali olmaktadır. Ne yazık ki ne eseri ne de görüşü bize ulaşan yalnız ismine atıfta bulunulan nice âlim söz konusudur. Bu çalışmada, fıkıh literatüründe ismi geçmesine rağmen ilmî şahsiyeti, fıkıhtaki konumu ve eserleri günümüze ulaşmayan Hanefî fakih Bakkâlî (öl. 452/1060) konu edilmiştir. Makale, Bakkâlî'nin kim olduğunun tespiti konusunda çeşitli kaynakları ve delilleri incelemektedir. Zira Bakkâlî nispetiyle anılan iki farklı âlimin varlığı söz konusudur. Bu muammanın giderilmesi gerekmektedir. Makalenin temel argümanını, tabakât eserlerinden ziyade Hanefî fıkıh külliyyatının muteber kaynakları arasında yer alan fıkıh kitapları üzerinde yapılan incelemeler ve dijital kaynaklardaki taramalar şekillendirmiş ve açığa kavuşturmuştur. Bakkâlî isimli âlimin ilmî şahsiyeti ile fikhî görüşlerinin tespiti ve tanıtımı makalenin mümeyyiz vasfını oluşturmaktadır. Bakkâlî, Hanefî fıkıh geleneği içinde etkili bir fakih olarak kabul edilmiş ve meşâyih'ten sayılmıştır. Meşâyih olarak adlandırılan âlimler, mezhep içindeki içtihat çeşitliliğini düzenlemek ve yeni fikhî meselelere çözüm üretmek amacıyla faaliyet gösterirler. Bununla birlikte mevcut deliller göz önünde bulundurularak Bakkâlî nispetiyle ön plana çıkan Bakkâlî'nin Hanefî mezhebindeki görüşlerine müracaat edilen Bakkâlî olmadığı ispat edilirken; ortaya çıkan ihtimaller içinden Bakkâlî'nin kimliğinin tespitinde ağır basan görüşlere yer verilmektedir. Bu nedenle Bakkâlî'nin daha fazla araştırma ve inceleme gerektiren bir figür olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu makalenin Hanefî fıkıh geleneğinin anlaşılmasına katkı sağlayabileceği vurgulanmaktadır. Onun bazı ibadet ve muamelat konularındaki fikhî görüşleri, önemli tartışmaları yansıtmaktadır. O, Hanefî mezhebinin temel prensiplerine bağlı kalmış olsa da zaman zaman imamların veya mezhebin genel görüşlerine karşı özgün içtihatlar geliştirmiştir. Onun özgün içtihatları ve fikhî görüşleri, mezhep literatüründe önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle fetva konularında etkili olmuş ve kendi görüşlerini sonraki fakihlere miras bırakmıştır. Bu tür bir tespit çalışması, ilim tarihi ve fıkıh tarihi alanlarında bir bilimsel sorunun çözümünü hedefler. İlgili kişilerin kimliklerinin ve uzmanlık alanlarının netleştirilmesi, tarihsel ve bilimsel bir açıklığın sağlanmasına yardımcı olabilir. Bu makale, bu konuda daha fazla bilgi edinmeyi ve belirsizlikleri azaltmayı amaçlayarak fıkıh tarihine katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Hanefî mezhebi, Bakkâlî, Ebû İmrân Mûsâ b. Yûsuf el-Bakkâlî, Meşâyih, İctihat.

ekoc@agri.edu.tr

orcid.org/0000-0003-0408-9834

How to Cite: Koç, Ekrem. "Identification of the Hanafî Jurist Referred to as al-Baqqālî and Some of His Fiqh Ideas". Cumhuriyet Theology Journal 27/2 (December 2023), 480-503. <https://doi.org/10.18505/cuid.1331625>

Atıf: Koç, Ekrem. "Meçhul Bir Hanefî Fakih: Bakkâlî ve Bazı Fikhî Görüşleri". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 27/2 (Aralık 2023), 480-503. <https://doi.org/10.18505/cuid.1331625>

Giriş

Bu makale, Hanefî fıkıh geleneği içinde önemli bir yere sahip olan Bakkâlî'nin kim olduğunu, ne tür eserler yazdığını, fikhî görüşlerini ve katkılarını daha iyi anlamamıza yardımcı olmayı hedeflemektedir. Özellikle Hanefî fıkıh geleneği içinde Bakkâlî'nin meşâyih olarak adlandırılması ve onun eserlerinin önemli bir referans kaynağı olarak kabul edilmesi, bu çalışmanın önemini artırmaktadır. Ayrıca, Bakkâlî'nin fikhî görüşlerinin farklı âlimlerin görüşleriyle nasıl ilişkilendirildiği ve hangi konularda öne çıktığı gibi ayrıntıları da incelemek, Hanefî fıkıh geleneğini daha iyi anlamamıza katkı sağlayabilir. Aynı zamanda Bakkâlî'nin Hanefî mezhebi içindeki pozisyonunu, katkılarını ve etkisini daha geniş bir akademik topluluğa tanıtarak, araştırmacılara bu alanda daha fazla kaynak sunmayı amaçlamaktayız.

Bu çalışmanın yönteminin temel özelliği Bakkâlî'nin kimliğinin tespiti, eserleri ve fikhî görüşleri hakkında mevcut ve ulaşılabilir her türlü kaynağın taranmasıdır. Bu kaynaklar arasında Leknevî'nin (öl. 1848/1886) *el-Fevâidü'l-behiyye'si* ve Kâtip Çelebi'nin (öl. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn'u* ile *Süllemü'l-vüsûl* gibi tabakât kitapları, Hanefî fıkıh literatüründe özellikle Burhâneddîn el-Buhârî'nin (öl. 616/1219) *Muhîtu'l-Burhânî'si*, Zeylaî'nin (öl. 743/1342) *Tebyînu'l-hakâik'i*, Aynî'nin (öl. 855/1451) *el-Binâye'si*, İbnü'l-Hümâm'ın (öl. 861/1457) *Fethu'l-kadîr'i*, İbn Nüceym'in (öl. 970/1563) *el-Bahru'r-râik'i* ve İbn Âbidîn'in (öl. 1252/1836) *Redd'ul-muhtâr'ı* en fazla istifade edilenlerdendir.

Makalede istifade edilen bütün kaynaklar üzerinde tümevarım yöntemi kullanılarak, derinlemesine bir analiz yapılarak onun ilmî kimliği, eserleri, fikhî düşüncesi ve katkıları hakkında daha fazla bilgi elde edilmesine çalışılmıştır. Bakkâlî'nin öne çıkan görüşlerini ve katkılarını daha iyi anlamamıza yardımcı olması için diğer Hanefî fakihlerin görüşleriyle mukayese edilerek birlikte incelenmiştir.

Fıkıh tarihi boyunca kendi döneminde ve sonrasında iz bırakmış yüzlerce fakih yetişmiştir. Bu izler, fakihlerin yetiştirdiği öğrencileri, bıraktığı eserleri veya görüşlerinin başka fakihler tarafından sonraki nesillere intikal ettirilmesi ile tanınır.

Fıkıh tarihinde söz sahibi olmuş mezheplerden biri olan Hanefî fıkıh mükteşebatında meseleler zâhirü'r-rivâye, nâdirü'r-rivâye ve nevâzil arasında hiyerarşik bir ayrıma tabi tutulur. Zâhirü'r-rivâye, Hanefî mezhebinde rivâyet değeri açısından tercih edilmesi gereken görüşleri;¹ nâdirü'r-rivâye, Hanefî mezhebi imamlarından aktarılan ikinci derecede kaynak değerine sahip görüşleri temsil eder.² Nevâzil ise mezhep imamlarından sonra ortaya çıkmış fikhî problemleri/meseleleri ifade eder.³ Hanefî mezhebinde görüşleri kısmen nâdirü'r-rivâye çerçevesinde aktarılan fakihlerden biri de Bakkâlî'dir.

Burhâneddîn el-Buhârî, İbnü'ş-Şihne (öl. 882/1472), İbn Nüceym ve İbn Âbidîn gibi mezhebin önde gelen fakihleri Bakkâlî'yi meşâyih'ten saymışlardır.⁴ Mergînânî (öl. 593/1597) *el-Hidâye'de* bir

¹ Eyyüp Said Kaya, "Zâhirü'r-rivâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/102.

² Eyyüp Said Kaya, "Nâdirü'r-rivâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/278.

³ Eyyüp Said Kaya, "Nevâzil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/34.

⁴ Burhânüddîn (Burhânü'ş-Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Mergînânî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Numânî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004), 2/384, 386, 388, 6/73; Ebü'l-Velîd Lisânüddîn İbnü'ş-Şihne

mesele hakkında “bazı meşâyih” ifadesini kullanır.⁵ Aynî, bu ifadeden kast olunan manayı açıklarken bu meşâyihden birinin de Bakkâlî olduğunu belirterek onu Hanefî mezhebinin meşâyihî arasında gösterir.⁶

Meşâyih terimi, isim vererek bir âlime nispet edildiğinde somut olsa da temsil ettiği dönem açısından kavramsal olarak üzerinde ittifakın sağlanamadığı bir kelimedir. Hanefî mezhebinde ıstılâhî anlamda meşâyih döneminin başlangıcı hakkında kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Nâtîfî'nin (öl. 446/1054), *el-Ecnâs* adlı eserinde Hasan b. Ziyâd'ın (öl. 204/819) Kûfe'de meşâyih olarak nitelendirdiği Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Ebû Yûsuf (öl. 182/798) ve Züfer'e (öl. 158/775) yetiştiği ve onlardan ders aldığına dair Muhammed b. Şucâ'dan (öl. 266/880) nakledilen bir bilgi mevcuttur.⁷ Bu bilgi görebildiğimiz kadarıyla en erken dönemde meşâyih kavramının kullanımına işaret etmektedir. Ancak kelimenin “kurucu imamının öğrencilerinin ders halkasında bulunan fakihler” şeklindeki ıstılâhî anlamına daha sonraki dönemlerde büründüğü görülmektedir.⁸ Hanefî mezhebinde dönemsel anlamda meşâyih kavramı ile mütekaddimûn - müteahhirûn [âlimler] arasındaki ilişki yadsınamaz. İhtimal ki bu sebeple mütekaddimûn ve müteahhirûn olduklarına dair birçok tasnif söz konusudur. Tercümânî (öl. 645/1247), Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'yi mütekaddimûn; Ebü'l-Leys es-Semerkandî'yi (öl. 373/983) ise müteahhirûn olarak nitelendirir.⁹ Kâtip Çelebi, klasik Hanefî literatürde müteahhirûn ile meşâyih kavramlarını aynı anlamda kullandığını belirtir ve meşâyih dönemini, kendi içinde kudemâ ve müteahhirûn şeklinde iki kısımda değerlendirir. O, hicri 200 ile 400 arasında kudemâ; tahric ve tercih ehli, 400 sonrasında ise tercih ehli şeklinde tasnif eder. O, kudemâ döneminin öne çıkan vasfını, içtihat ve tercih olarak sunarken; müteahhirûn döneminin sadece tercih vasfı ile öne çıktığını ifade eder.¹⁰ Leknevî ise Ebû Hanîfe'den Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'ye kadar olan fakihlerin selef; Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'den Şemsüleimme el-Halvânî'ye (öl.452/1060) kadar olan zaman diliminde yaşayan fakihlerin halef; Halvânî'den Hâfızuddin el-Buhârî'ye (öl. 693/1294) kadar olanların ise müteahhirûn olarak isimlendirildiğini belirtir.¹¹

Ahmed b. Muhammed b. Muhammed es-Sekafî el-Halebî, *Lisânu'l-hükkâm fi marifeti'l-ahkâm* (Kahire: el-Bâbi'l-Halebî, 1393/1973), 1/298; Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik ve minhatu'l-hâlik ve tekmiletu't-tûrî* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 4/110. 5/64, 8/483; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî İbn Âbidîn, *Redd'ul-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrût: y.y., 1412/1992), 1/362, 4/101.

⁵ Ebü'l-Hasan Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî, *el-Hidâye* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 3/221.

⁶ Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/2000), 10/157. Ayrıca bk. 1/737, 9/285.

⁷ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ömer en-Nâtîfî, *el-Ecnâs fi'l-furû'î'l-Hanefiyye* (Medine: Dâru'l-Me'sûr, 1437/2016), 1/443.

⁸ Sirâceddîn İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik*, 3/326.

⁹ Alâüddîn Muhammed b. Mahmûd et-Tercümânî el-Mekkî el-Hârizmî, *Yetimetü'd-dehr fi fetâvâ ehli'l-asr* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1088), 6a.

¹⁰ Mustafâ b. Abdullâh Hacı Halîfe Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdad: Mektebetü'l-Müsennâ, 1360/1941), 2/1282-1283.

¹¹ Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye* (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1324/1906), 241.

Meşâyihin mezhep içerisindeki fonksiyonu, mezhebin imamaları arasında oluşan aynı mesele üzerine yapılan içtihat çeşitliliğin istikrara kavuşturulmasına yönelik fikhî mesaileridir.¹² Meşâyihin mezhebe olan katkısı, yeni karşılaşılan meselelere dair Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'den tahriç yoluyla ürettiği çözümlerdir. Nitekim fûrû-ı fıkıh kaynaklarında sıkça meşâyihin görüşlerine atıf yapılması kendilerinin mezhebin dinamizm kaynağı olmalarının neticesidir.

Görebildiğimiz kadarıyla şimdiye kadar Bakkâlî ile ilgili yapılmış bir çalışmanın bulunmaması bu çalışmanın önemini artırmaktadır. Bu makalenin ilk kısmında Bakkâlî'nin kim olduğunun tespiti ve eserleri üzerinde durulmuş, ikinci kısımda ise Hanefî fikhinin muteber kaynaklarında kendisine sıkça atıfta bulunulan bir âlim olan Bakkâlî'nin fûrû-ı fıkıh ekseninde bazı fikhî görüşleri ele alınmıştır. Kimi zaman bazı fikhî meselelerde konu hakkında Bakkâlî'nin farklı âlimlerden nakiller yapmasına karşılık kendi tercihini sunmadığı veya o ilgili görüşlere bazı ilaveler yaptığı görülür. Bu noktada her ne kadar kendisine nispet edecek kuvvette olmasa da biz bu görüşleri/nakilleri de ele almayı uygun gördük.

1. Bakkâlî'nin Kim Olduğunun Tespiti

Bakkâlî, yaşadığı zaman dilimine yakın tarihlerde telif edilen ilk eserleri müteakiben Hanefî tabakât eserlerinde isim olarak geçmektedir. Ancak bu husus bir sorunu barındırır. O da tabakât kitaplarındaki Bakkâlî ismi ile Hanefî fıkıh külliyatındaki görüşlerine müracaat edilen Bakkâlî'nin aynı kişi olup olmadığı meselesidir.

Hanefî kaynaklarında el-Bakkâlî nispetiyle kendisine yer verilen şahsı tabakât eserlerinde incelediğimizde *el-Keşşâf* adlı tefsir eseriyle tanınan mütebahhir Mu'tezilî âlim Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) öğrencisi olan ve özellikle Arap dili ve edebiyatına ilişkin eserleriyle tanınan Ebû'l-Fadl Muhammed b. Ebû'l-Kâsım b. Baycûk el-Bakkâlî el-Hârizmî (öl. 562/1167) karşımıza çıkar.¹³

Hanefî kaynaklarında ismi sadece Zeylaî'nin eserinin bir yerinde "Hârizmli Şeyhü'l-kebîr Seyfü's-sünne el-Bakkâlî" şeklindeki lakabıyla zikredilmiş¹⁴ diğer bazı Hanefî kaynaklarında ise tam adı kullanılmaksızın sadece "el-Bakkâlî" ismiyle kendisine görüşler nispet edilmiştir.¹⁵ Tabakât

¹² Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu* (Ankara: İsam Yayınları, 2019), 186.

¹³ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-üdebâ* (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993), 6/2618; Ebû Tâlib Tâcüddîn Alî b. Enceb b. Osmân el-Hâzin el-Bağdâdî İbnü's-Sa'î, *ed-Dürri's-semîn fi esmâi'l-musannefin* (Tunus: y.y., 1430/2009), 131; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîri'l-alâm* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1413/1993), 39/139; Tayyar Altıkulaç, "Bakkâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/544.

¹⁴ Osman b. Ali Zeylaî, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik ve hâşiyeti's-Şelebî* (Kahire: Matbaatu'l-Kubre'l-Emiriyye, 1313/1895), 1/81.

¹⁵ Ebû'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasan b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 1/27, 211; Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 6/421. Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/224; Muhammed b. Ferâmur b. Ali Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm* (Beyrût: Daru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, ts.), 1/52; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 1/259; Sirâceddîn Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 1/161;

eserlerindeki Bakkâlî ile klasik Hanefî kitaplarında yer alan Bakkâlî'nin aynı şahıs olup olmaması meselesi biraz kaotik bir durum oluşturmaktadır. Bu konuda karşımıza iki ihtimal çıkmaktadır:

İlk ihtimale göre tabakât eserlerinde ismi geçen Bakkâlî, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Ebü'l-Kâsım b. Baycûk el-Bakkâlî el-Hârizmî olup lakabı "Zeynü'l-meşâyih"tir. Nahiv âlimi ve edip kimliğiyle tanınır. Nahiv ilminde Âdemî'nin *Mukaddimetü'l-Âdemî* adlı kitabını ezberlediğinden "el-Âdemî" lakabıyla da anılmaktadır.¹⁶ el-Bakkâlî/القالي ismindeki yâ harfi, nispet yâ'sından ziyade ifadenin yabancı kelime olmasından dolayı zâid bir yâ'dır.¹⁷ Muzhiruddîn İbn Arslân el-Hârizmî (öl. 568/1173) *Tarih-i Hârizm* adlı eserinde onun edebiyat alanında önder, Arap dilinde bir hüccet olduğundan bahseder. Edebiyat ve lügat ilmini Zemahşerî'den almış ve o hocasının vefatından sonra onun ilim halkasının başına geçmiştir.¹⁸ Onun faydaları kendinde toplayan, kıymeti çok, itikadı düzgün, hoş sohbet sahibi, cömert ve dürüst biri olduğu bildirilmiştir.¹⁹ Kitaplarının çoğunun iyi, faydalı ve insanlar tarafından takdir görmüş olduğu nakledilir.²⁰ İbnü'l-Müstevfî (öl. 637/1239) haricinde hiç kimse onun fakih olduğunu zikretmemiştir.²¹ Cemâziyelâhirin son günlerinde 70 küsur yaşında Hârizm'in Cürcân bölgesinde 562/1167'de²² bazı kaynaklarda 572/1177,²³ 576/1181²⁴ ve 586/1190²⁵ yılında vefat ettiği şeklinde farklı bilgiler nakledilir.

*el-Esnâ fi Şerhi esmâ'i'l-hüsnâ, Esrâru'l-edeb, İftihâru'l-'Arab, Ümmü'l-fezâil, Miftâhu't-tenzîl, Tergîb fi'l-'ilm, el-Kâfi fi terâcimi bi-lisâni'l-e'âcim, Kitâbü'l-esmâ fi serdi'l-esmâ, Ezkârü's-salât, Takvîmü'l-lisân fi'n-nahv, el-İcâb fi'l-irâb, el-Hidâye*²⁶ ilâ 'ilmi'l-meâni ve'l-beyân, et-Tenbîh 'alâ icâzi'l-Kur'ân, Kitâbü'l-menâzili'l-'Arab adlı eserler Bakkâlî'ye nispet edilmektedir.²⁷ *Ezkârü's-salât* dışında bu eserlerin fıkıh ile ilgisinin bulunmaması dikkat çekicidir.

İkinci ihtimale göre ise Bakkâlî isimli âlim, Mûsâ b. Yûsuf el-Bakkâlî'dir. Alâüddîn Muhammed b. Mahmûd et-Tercümânî *Yetimetü'd-dehr fi fetâvâ ehli'l-asr* adlı fetâvâ türündeki yazma eserinde Bakkâlî'nin *Fetâvâ'sına* çokça atıf yapmaktadır. Tercümânî, eserinin giriş sayfasında eserde yararlandığı kaynakları sayarken onun ismini, Mûsâ b. Yûsuf el-Bakkâlî şeklinde zikrettiği

Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-ebşâr ve câmi'i'l-bihâr*, 53; İbn Âbidîn, *Redd'ul-muhtâr*, 1/362, 364.

¹⁶ Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2618; İbnü's-Sa'î, *ed-Dürrü's-semîn*, 131; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 39/139.

¹⁷ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Mısrî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye* (Karaçi: Mîr Muhammed Kutubhâne, ts.), 2/372; Ebû Bekr Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Kaysî İbn Nâsirüddîn ed-Dimeşkî, *Tavdîhu'l-müştebih fi zabti esmâi'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhum* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 1/576.

¹⁸ Muzhiruddîn İbn Arslân el-Hârizmî, *Min tarihi Hârizm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2018), 23-24.

¹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2618; İbnü's-Sa'î, *ed-Dürrü's-semîn*, 131; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 39/139.

²⁰ Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımaşkî İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'n-nühât ve'l-lügaviyyîn* (Beyrût: ed-Dâru'l-'Arabiyyeti li'l-Mevsûât, 1428/2008), 158-159.

²¹ Ebü'l-Berekât Şerefüddîn el-Mübârek b. Ahmed b. el-Mübârek el-Lahmî İbnü'l-Müstevfî el-İrbilî, *Târîhu İrbilî* (İrâk: Dâru'r-Ruşîd, 1400/1980), 2/570.

²² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2618; İbnü's-Sa'î, *ed-Dürrü's-semîn*, 131; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 39/139.

²³ Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî, *Mecmû'atu resâil* (b.y.: y.y., ts.), 329.

²⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/1.

²⁵ Mustafâ b. Abdullâh Hacı Halife Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl* (İstanbul: IRCICA, 2010), 3/67.

²⁶ Yâkût el-Hamevî, bu eseri *el-Binâye* olarak zikreder. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2618.

²⁷ İbnü's-Sa'î, *ed-Dürrü's-semîn*, 131; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 39/139. Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vüsûl*, 3/67.

görülür.²⁸ Kâtip Çelebi de biyografik eserinde, Tercümânî'nin *Yetimetü'd-dehr fi fetâvâ ehli'l-asr* eserinde Bakkâlî'yi kaynakları arasında saydığını belirterek onun ismini, Ebû İmrân Mûsâ b. Yûsuf el-Bakkâlî şeklinde vermiştir. Onu Hanefî mezhebine müntesip bir müfessir olarak tanıtır. Vefat tarihini de 452/1060 olarak verir.²⁹ Zeylâî'nin Bakkâlî'yi Halvânî'nin (öl. 452/1060) çağdaşı olarak zikretmesi bu bilgiyi destekler mahiyettedir.³⁰ Muhtemeldir ki Kâtip Çelebi, ilgili eserin farklı yazma nüshalarında bu bilgiye rastlamıştır. Bu ilmî şahsiyetin münazara üstadı biri olarak her ilim sahasında eser verdiği nakledilmekle³¹ birlikte hayatı ve eserleri hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Hanefî fıkıh kitaplarında Bakkâlî'ye nispet edilen görüşlerde onun "Fetâvâ" adlı eserine atıflarda bulunulması,³² "*Yetimetü'd-dehr fi fetâvâ ehli'l-asr*" gibi fetva kitaplarına kaynak olması bilgisiyle uyumlu görünmektedir.

Tabakât kitaplarındaki Bakkâlî ile Hanefî kaynaklarındaki Bakkâlî'nin ayrı birer ilmî şahsiyet olduğunu şu şekilde delillendirmekteyiz:

Birinci Delil: Bunlardan ilki belki de en önemlisi tabakât eserlerinde Bakkâlî nispetine sahip âlimlerden en erken verilen vefat tarihi 562/1167 yılıdır. Hanefî kaynaklarının birçoğunda namaz hakkındaki bir mesele ekseninde Bakkâlî'nin Halvânî ile muasır olduğu bilgisi mevcuttur.³³ İbn Âbidîn bu meselenin meşâyih'ten üç âlim arasında ihtilaf olduğunu ifade eder. Bu âlimler Bakkâlî, Halvânî ve Burhânü'l-Kebîr'dir.³⁴ Şafağın kaybolmasından önce güneşin doğduğu, yatsı ve vitir vaktinin oluşmadığı bir yerde ikamet eden kimselerin namazları hakkında Bakkâlî, namazın sebebi olan vaktin oluşmaması sebebiyle üzerlerine namazın farz olmadığı görüşündedir. Tıpkı elleri olmayan kimsenin abdest alırken ellerini yıkamasının farziyetinin düşmesi gibi bu durumdaki kişilerin de kendilerine namazın farz olmayacağını belirtir. Halvânî ilk önce bu görüşü reddetmesine rağmen sonradan Bakkâlî'nin bu konudaki görüşünü benimseyerek ona uygun fetva verdiği nakledilir. Burhânü'l-Kebîr ise namazın vücûbiyetinin devam ettiği görüşünü ileri sürer.³⁵

Verilen bu bilgilere göre Bakkâlî'nin Halvânî ile çağdaş olması mümkün görünmemektedir. Zira yukarıdaki namaz ile ilgili olarak sözünü ettiğimiz durumun mümkün olması için Halvânî ile Bakkâlî'nin muasır veya Bakkâlî'nin Halvânî'den önce yaşamış olması gerekir. Leknevî de bu hususa değinerek Ebü'l-Fadl Muhammed b. Ebü'l-Kâsım b. Baycûk el-Bakkâlî'nin (öl. 562/1167) Halvânî ile

²⁸ Tercümânî, *Yetimetü'd-dehr fi fetâvâ ehli'l-asr*, 6a. (لا يخلوا من ان يرد فيه بعض الحوادث عن موسى بن يوسف البقالي.)

²⁹ Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 3/359.

(الشيخ الامام ابو عمران موسى بن يوسف البقالي المفسر الحنفي، المتوفى في ذي القعدة سنة اثنتين وخمسين واربعمائة. وكان اماما مناظرا صنفا في كل فن. ذكره الترجمان في فتاوى العصر.)

³⁰ Zeylâî, *Tebyînu'l-hakâik*, 1/181, 5/289.

³¹ Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 3/359.

³² Burhâneddîn Buhârî, *Muhîtu'l-Burhânî*, 3/134, 164, 4/60, 6/73; Zeylâî, *Tebyînu'l-hakâik*, 4/277; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 8/103; İbnü's-Şihne, *Lisânü'l-hükkâm*, 1/381; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 4/206, 395, 8/335, 483; *el-Fetâvâ'l-Hindiyye* (Bejrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1986), 1/355; 2/129, 5/399, 6/5.

³³ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1/224; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/52; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 1/259; Sirâceddîn İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik*, 1/161; Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, 53.

³⁴ İbn Âbidîn, *Redd'ul-muhtâr*, 1/362, 364.

³⁵ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1/224; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/52; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 1/259; Sirâceddîn İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik*, 1/161; Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, 53.

çağdaş olamayacağını söyler ve Halvânî ile aynı asırda yaşayan Bakkâlî'nin başka biri olduğunu ifade eder.³⁶ Rivâyeti meşhur olmuş bu durumun öznesinin ikinci ihtimalde ismi geçen Ebû İmrân Mûsâ b. Yûsuf el-Bakkâlî (öl. 452/1060) veya aynı asırda yaşamış başka bir Bakkâlî ile aynı olması gerekir.

İkinci Delil: 11./17. yüzyıla gelinceye kadar tabakât eserlerinde Bakkâlî'nin *Cem'u't-tefârik* ve *Fetâvâ* adlı fıkıh eserlerinden hiç bahsedilmemektedir. Bu eserlerden -görebildiğimiz kadarıyla- ilk bahseden Kâtip Çelebi'dir. O da *Cem'u't-tefârik* adlı eseri, müfessir ve dil bilimci olan Ebü'l-Fadl Muhammed b. Ebü'l-Kâsım b. Baycûk el-Bakkâlî'ye (öl. 562/1167) nispet ederken³⁷ *Fetâvâ'l-Bakkâlî* isimli eserin Tâtârhâniyye'de geçtiği bilgisini paylaşır.³⁸ Halbuki Hanefî fıkıh kaynakları onun bu eserlerine sıkça atıflar yapar.³⁹ Kronolojik olarak bu eserlere ilk atıf yapanlar arasında Kâdîhân (öl. 592/1196), Burhâneddîn el-Buhârî, Tercümânî, ve Zeylaî gibi fakihler vardır. Nitekim Burhâneddîn el-Buhârî bir konuda onun görüşünü nispetini vererek aktarırken⁴⁰ aynı konuda İbnü'l-Hümâm, aynı cümlelerle Bakkâlî'nin ismini değil de ona nispet edilen *Cem'u't-tefârik* adlı eseri zikretmesi anlamlıdır.⁴¹ *el-Fetâvâ'l-Hindiyye* adlı eserde hem isim hem eser birbirlerine nispet edilerek kullanılmıştır.⁴²

Aynı şekilde Kâtip Çelebi, Muhammed b. Ali el-Hucendî'ye⁴³ ait olan *Fetâvâ Hucend/Kâidî* adlı yazma eserde müellifin yararlandığı kaynakları sayarken Muhammed b. Yûsuf el-Bakkâlî'yi de saymaktadır.⁴⁴ Burada dikkat çeken husus, onun, *Süllemü'l-vüsûl* adlı eserinde Ebû İmrân Mûsâ b. Yûsuf el-Bakkâlî; *Keşfü'z-zunûn* adlı eserinde Muhammed b. Yûsuf el-Bakkâlî ismini kullanmasıdır. Muhtemelen bu durum, Bakkâlî'nin tam adının açılımında her iki ismin olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan yine *Fetâvâ Kâidî*'de yararlanılan kaynaklardan biri olan Tercümânî'nin⁴⁵ *Yetimetü'd-dehr fi fetâvâ ehlî'l-asr* adlı eserinde kendisinden iktibasta bulunduğu

³⁶ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 161-162. Ayrıca bk. Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasan b. Alî el-Kannevcî, *Lüktatü'l-aclân mimâmâ temessü ilâ ma'rifetihî hâcetü'l-insân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 207-211.

³⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/596.

³⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1221.

³⁹ Kâdîhân, *Fetâvâ*, 2/194, 205, 3/25; Zeylaî, *Tebyînu'l-hakâik*, 1/224; Aynî, *el-Binâye*, 3/123; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 6/254, 399, 464, 522, 7/9, 16; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 1/94, 5/293, 307, 6/99, 142; Sirâceddîn İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik*, 1/363, 3/104, 474; İbn Âbidîn, *Redd'ul-muhtâr*, 1/197, 2/157, 3/817, 4/528, 5/289, 6/357.

⁴⁰ Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 6/421. (وفي القالي لو كان ودیعة عنده وهي حاضرة ملكها)

⁴¹ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 6/464. (وفي جمع التفاريق: لو كان ودیعة عنده وهي حاضرة ملكها)

⁴² *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, 5/332.

⁴³ Tam adı, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Hucendî el-Kâidî [öl.?] olarak kaynaklarda geçmektedir. Her ne kadar ölüm ve doğum tarihine rastlayamasak da Hanefî literatüründe kendisinden iktibas eden en erken tarihli kaynak olarak İbn Nüceym'in (öl. 973/1563) *el-Bahrü'r-râik* adlı eseri görülmektedir. Kendisine ait olan *Fetâvâ Hucend/Kâidî* nüshalarının en yakın tarihli olanı 1094/1683 olarak gözükmektedir. Bu bilgi ışığında Muhammed b. Ali el-Hucendî el-Kâidî'nin hicri 10. asır veya öncesinde yaşamış olduğu sonucuna ulaşılabılır.

⁴⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1222. Tam ismi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ebi'l-Kâsım İbnü'r-Recâ el-Kâidî el-Hucendî'dir. bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ebi'l-Kâsım İbnü'r-Recâ el-Kâidî el-Hucendî, *Fetâvâ Hucend/Kâidî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2351)

⁴⁵ Buradaki Tercümânî, Alâüddîn Muhammed b. Mahmûd et-Tercümânî el-Mekkî el-Hârizmî, *Yetimetü'd-dehr fi fetâvâ ehlî'l-asr* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1088).

nakledilir.⁴⁶ Bu iki eser de birer fetvâ türü eser olup kendilerinden önce yaşamış olan fetâvâ sahibi fakih olan Bakkâlî'dir.

Üçüncü Delil: Tabakât eserlerinde Ebü'l-Fadl Muhammed b. Ebi'l-Kâsım b. Baycûk el-Bakkâlî el-Harezmi'nin öğrencisi olarak Muhammed b. Sa'd b. Muhammed ed-Dîbâcî el-Mervezî ismi ön plana çıkar. 517/1123'te dünyaya geldiği ve 607/1211'de vefat ettiği nakledilir. Hocaları arasında Bakkâlî'nin yanı sıra Zemahşerî de yer almaktadır. Telif ettiği eserler arasında *el-Mahsûl fî şerhi'l-Mufassal*, *Şerhu'l-enmûzec*, *Tehzîbu mukaddimetü'l-edeb*, *el-Kânunu's-salâhi fî evdiyeti'n-nevâhî*, *Menâfiu'l-azâi'l-hayevân* sayılmaktadır.⁴⁷ Bu eserlere bakıldığında dil bilimi ile uğraşan bir âlimin öğrencisi olduğu anlaşılmaktadır ki bu durum bizi, araştırmaya konu ettiğimiz Bakkâlî ile bir bağlantısının olmadığı kanaatine sevk eder. İbn Kâdî Şühbe (öl. 874/1470) onu nahiv ve lügat âlimleri arasında;⁴⁸ Süyûtî (öl. 911/1505) ise müfessirler arasında⁴⁹ zikrederken bu alanda fıkıh külliyatı içinde anılmaması da onun Bakkâlî nispetine sahip başka bir şahıs olduğu izlenimini güçlendirmektedir.

Bütün bu delillerden sonra kanaatimiz Hanefî fıkıh kitaplarında kendisine atıfta bulunulan fakihin Ebû İmrân Mûsâ b. Yûsuf el-Bakkâlî (öl. 452/1060) olduğudur. Görüşlerinin fetvâ kitaplarında zikredilmesi, muteber Hanefî fıkıh kitaplarının *Fetâvâ* ve *Cem'u't-tefârîk* adlı fıkıh eserlerine atıfta bulunması ve vefat tarihinin kendisiyle muasır olan Halvânî'nin yaşadığı döneme denk gelmesi bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Diğer taraftan Bakkâlî nispetine sahip başka bir Hanefî fakihinin olması zayıf da olsa ihtimal dahilindedir.

Burada birkaç hususu da açıklamak gerekmektedir. Bunlardan ilki, Aynî, eserinde İbn Şa'bân'ın öğrencisi Ebü Bekr el-Bakkâlî isminden bahseder.⁵⁰ İbn Şa'bân'ın tam adı, Ebû İshâk Muhammed b. el-Kâsım b. Şa'bân b. Muhammed b. Rebîa el-Ammârî el-Mısırî'dir (öl. 355/966). O, döneminin önde gelen Mısır Mâlikî fakihlerindedir.⁵¹ Ölüm tarihi göz önüne alındığında Ebû İmrân Mûsâ b. Yûsuf el-Bakkâlî (öl. 452/1060) ile hoca-öğrenci ilişkisi pek mümkün gözükmemektedir. Öte yandan Mâlikî fakihlerinden Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Muâfirî el-Kâbesî'nin⁵² "Bakkâlî, Mısır'da bana dedi ki" ifadesinden onu gördüğü anlaşılmaktadır.⁵³ Kâbesî'nin ölüm tarihi ise 403/1013 yılıdır.⁵⁴ Bu bilgi İbn Şa'bân'ın öğrencisi olan Bakkâlî ile aynı zaman diliminde yaşadığını teyit etmektedir.

Bunlardan ikincisi ise *Cem'u't-tefârîk* adlı eser, tabakât türü eserlerde Ebü'l-Fadl Muhammed b. Ebü'l-Kâsım b. Baycûk el-Bakkâlî'ye hatalı bir şekilde nispet edilmektedir. Kanaatimizce mezkûr eserlerde nispetinin hatalı verilmesi iki farklı Bakkâlî'yi tanımayı da zorlaştırmıştır.

⁴⁶ Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 3/359.

⁴⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2538; Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 143.

⁴⁸ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'n-nühât*, 158.

⁴⁹ Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976), 1/117.

⁵⁰ Aynî, *el-Binâye*, 4/441.

⁵¹ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed er-Rebîa, el-Lahmî, *et-Tabsîra* (Katar: Vizâretü'l-Evkâf, 1432/2011), 1/23; Ebü'l-Fadl 'İyâd b. Mûsâ el-Yahsûbî, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik* (Mağrib: Matba'atu Fudâle, 1385/1965), 1/19; Kemal Yıldız, "İbn Şa'bân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/367.

⁵² İbrâhîm b. Abdussamed Ebü't-Tâhir İbn Beşîr el-Mehdevî, *et-Tenbîh 'alâ mebdâi'it-tevcîh* (Beyrût: b.y., 1428/2007), 1/189.

⁵³ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 6/65.

⁵⁴ Ebü't-Tâhir İbn Beşîr, *et-Tenbîh 'alâ mebdâi'it-tevcîh*, 1/189.

Bakkâlî'nin hayatına değinen tabakât eserlerinde kendisiyle fûrû-ı fıkıh alanında başta olmak üzere birçok eser ilişkilendirilse de kendisinden ilmî birikimini muhteva bir eseri görebildiğimiz kadarıyla günümüze intikal etmemiştir. Bununla birlikte onun söz konusu bazı fikhî görüşlerine Hanefî fıkıh literatüründe birçok kaynakta yer verildiği görülmektedir.

Bir fakihin ilim hayatındaki başarısı elbette onun birikim ve donanımı ile doğru orantılıdır. Neticede bu başarının göstergesi doğrudan veya dolaylı olarak literatüre yansır. Nitekim Hanefî literatüründe kendisine Kerhî (öl. 340/952, Ebû Cafer el-Hinduvânî (öl. 362/973), Ebü'l-Leys es-Semerkandî (öl. 373/983), Halvânî ve İsbîcâbî (öl. 535/1140) gibi âlimlerle birlikte yer verilmesi Bakkâlî'nin Hanefî fıkıh literatüründeki konumunu göstermesi açısından önemlidir.⁵⁵

Keza İbn Nüceym'in ve İbn Âbidîn'in, taraflar arasında icâbın mahiyetinden bahsettikleri yerde zâhirü'r-rivâyedeki görüşün aksine Bakkâlî'yi kastederek bu konuda "onun görüşünü alırız" ifadesini kullanmaları⁵⁶ onun Hanefî mezhebindeki konumuna ışık tutmaktadır. Zira Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin görüşlerinin bulunduğu bir meselede kendisinin görüşünün tercih edilmesi onun mezhep içinde sahip olduğu konuma işaret etmektedir.⁵⁷

Tabakât eserlerinde Bakkâlî'nin aldığı fıkıh eğitimi, ortaya koyduğu fikhî mesâi ve meşguliyetleri hakkında çok sınırlı bilgiye rastlamamız üzücüdür. Bu açıdan bakıldığında Bakkâlî'nin Hanefî fıkıh kitaplarındaki görüşlerini tespit ederek onun görüşlerine ve hayatı ile ilgili ipuçlarına erişmek mümkün olabilir.

2. Bazı Fikhî Görüşleri

Hanefî kaynaklarında Bakkâlî'ye nispet edilen görüşlerin az olması sebebiyle bunları diğer Hanefî âlimlerinin görüşleriyle karşılaştırarak vermeye çalışacağız. Bu şekilde Bakkâlî'nin Hanefî mezhebindeki konumunu ortaya koymuş olacağız.

2.1. İbadet Konularındaki Bazı Görüşleri

2.1.1. Hayvan Derisinin Tabaklanması

Hayvanların derilerinden istifade etme hususunda Hanefî mezhebindeki genel görüş, domuz dışındaki her hayvanın derisinin -tabaklanma işleminden sonra- kullanımının câiz olduğu yönündedir.⁵⁸ Bir kimsenin tabaklanmış ölü hayvan derisi üzerinde namaz kılması durumunda bunda bir sakınca olmadığı kabul edilir. Bu hususta Hanefiler, "Hangi deri tabaklansa, temiz olur."⁵⁹ hadisini delil gösterir⁶⁰ ve derinin

⁵⁵ Zeylaî, *Tebyînu'l-hakâik*, 1/181, 5/289; Aynî, *el-Binâye*, 9/285, 10/157.

⁵⁶ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 5/293; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 4/528.

⁵⁷ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî İbn Âbidîn, *el-Ukudü'd-dürriyye fi tenkihi'l-Fetâvâ'l-Hamidiyye* (b.y.: y.y., ts.), 2/223.

⁵⁸ Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil* (Bağdad: y.y., 1386/1966), 384; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/23.

⁵⁹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (b.y.: Merkezi Hecer, 1432/2011), 1/16, 3/83; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylaî, *Nasbu'r-râye li-tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye* (Beyrût: Müessesetü'r-Reyyân li't-Tabâati ve'n-Neşri, 1418/1997), 1/114.

⁶⁰ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût: y.y., 1414/1993), 1/202.

ancak tabaklanırsa temiz olacağı görüşünü kabul ederler.⁶¹ Bununla birlikte Bakkâlî'nin mutlak bir ifadeyle tabaklanmamış deriden yapılan mestin ancak yıkamakla temizleneceğine dair bir görüşü vardır.⁶² Nitekim Timurtâşî de (öl. 1006/1598) bu görüşü benimsemiştir.⁶³ Burada her ne kadar mestin mahiyetinden bahsedilmemiş olsa da mestin tabaklanmasına gerek duyulmadan sadece yıkanmasıyla onun temiz olacağına temas edilmesi önemlidir.

2.1.2. İstihâzeli Kadının Elbisesindeki Necâset ile Kıldığı Namaz

Namaz kılmak isteyen kimsenin bedeni, elbisesi ve namaz kılacağı yerin temiz olması şarttır.⁶⁴ Hz. Peygamber'in hayız kanı ile lekelenmiş elbisenin hükmünü soran bir kadına "Onu sil; sonra ov, daha sonra su ile yıka."⁶⁵ şeklindeki cevabı, namaz kılacak kimsenin giydiği elbisesinin temiz olması gerektiğinin delili niteliğindedir.

İstihâzeli (hayız ve nifas dışında kan gelen) bir kadının elbisesine bulaşan kanla ilgili fakihlerin farklı görüşleri söz konusudur. Bazı fakihler elbiseyi yıkamasının gerekmediğini, bazıları ise akan kan yıkandıktan sonra bir daha bulaşmayacaksa yıkanmasının gerektiğini ve tekrar bulaşacaksa yıkamanın gerekmediğini belirtirler.⁶⁶

Bakkâlî'den nakledildiğine göre istihâzeli bir kadın, kanı yıkaması durumunda namazını kılınca kadar kanın akmayıp temiz kalacağına kâni olursa ittifakla kanı yıkaması gerekir.⁶⁷ Serahsî (öl. 483/1090), bir kimsenin üzerine ne olduğunu bilmediği bir şey akması durumunda en güzeli onu yıkamasının olduğunu ifade ederek Hz. Peygamber'in "Sana şüphe vereni bırak, şüphe vermeyene yönel."⁶⁸ hadisini buna delil getirir. Diğer yandan onu yıkamadan bırakmasına da cevaz verilir. Zira kişi elbisesinin temiz olduğunu kesin olduğunu bilmekle birlikte pisliğin hakikatinde şüpheye düşebilir. Olur da baskın görüşüyle bulaşan şeyin pis olduğunu düşünürse onu yıkar.⁶⁹ Buna göre istihâzeli bir kadının elbisesine bulaşan kanı yıkadığı takdirde namazını tamamlayınca kadar temiz kalacağını bilmesi durumunda ittifakla onu yıkaması icâb eder. Kadının giydiği elbise, kadın namazı îfâ edinceye kadar temiz kalır ancak vakit çıkıncaya kadar yeniden kan gelmesi durumunda elbisesindeki kanı yıkaması gerekmez.⁷⁰ İstihâzeli bir kadının vücudundan kanın çıkması hades olup vaktin çıkmasıyla, ilgili naslara göre hadesin hükmü gerçekleşir. Elbisenin pisliği ise hades manasında değildir.⁷¹

⁶¹ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fi tertîbi's-şerâ'i'* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986), 5/142.

⁶² Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hasenî (el-Hüseynî) el-Hamevî el-Mısrî, *Gamzû 'uyûni'l-besâ'ir 'alâ mehâsini'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/8. (وفي صلاة البقالي ان الحف الغير المدبوغ لا يظهر الا (بالغسل)

⁶³ el-Hamevî, *Gamzû 'uyûni'l-besâ'ir*, 2/8.

⁶⁴ Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/36.

⁶⁵ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (b.y.: Dâru'r-Risâleti'l- Alemiyye, 1430/2009), "Tahâret", 130 (No. 361).

⁶⁶ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/307.

⁶⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/307.

⁶⁸ Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/33.

⁶⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/85.

⁷⁰ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/307.

⁷¹ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i'*, 1/29.

2.1.3. Yatsı ve Vitir Vaktinin Girmedığı Yerlerde Namazın Durumu

Şafağın kaybolmasından önce güneşin doğması sonucu yatsı ve vitir vaktinin teşekkül etmediği yerlerde namazın hükmü hakkında Hanefî hukukçular ihtilaf etmiştir. Bakkâlî, vakti namazın sebebi/şartı olduğu anlayışından hareketle tıpkı elleri olmayan kimsenin abdest alırken ellerini yıkamasının farz olmadığı gibi vaktin teşekkül etmediği yerlerde namazın farz olmadığını kabul eder. Neseî de bu görüştedir. Halvânî ilk önce bu görüşe karşı çıkmış Bakkâlî'nin abdest uzuvlarının olmayışı örneği kendisine ulaşınca bu görüşünü kabul etmiştir. Burhânüddîn el-Kebîr Abdülazîz İbn Mâze⁷² ise sözü edilen durumlarda namazın farzîyetinin devam ettiği görüşündedir.⁷³

2.1.4. Namaz Rükünleri Esnasında Meşguliyet

İbn Âbidîn, Kuhistânî'den (öl. 962/1555) nakille “bir kimsenin namaza niyetlenmesi durumunda tahrîme yaparken kalbini meşgul olduğu şeylerden terk etmesi gerektiğini, bu kimse için namaz rükünleri esnasında bir meselenin tefekkürüyle meşgul olması durumunda namazın iadesinin müstehap olmadığını” nakleder. İlgili konuya ilişkin Bakkâlî, sevabın ancak kusur ettiği takdirde az olacağını ifade eder. Bazı âlimler ise yanlışlıkla olması durumunda sorumluluğun kalkacağını ancak sevabın olmayacağını belirtir.⁷⁴ Bakkâlî'nin bu örnek çerçevesinde meselenin fikhî yönünün ötesinde uhrevî boyutuna değindiği görülmektedir.

2.1.5. Oruçlu Bir kimsenin Tedavi Maksadıyla Çamur Yemesi

Serahsî, oruçlu bir kimsenin kasten çamur, kireç veya çakıl yutması halinde orucunu kaza etmesi gerektiğini ama kendisine kefaret gerekmediğini ifade eder. Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'ye göre Ermeni kilinden yemesi durumunda -bu kil tedavi amaçlı kullanıldığından- hem kaza hem de kefaret gerekir.⁷⁵

Halvânî, meşâyihin oruçlu bir kimsenin insanların tedavi maksadıyla yedikleri bir çamurdan yemesi durumunda orucunun bozulup bozulmayacağı konusunda ihtilaf ettiklerini belirterek *Nevâdir*'de Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'den gelen bir nakle göre kefaret gerekmeyeceğini ifade eder. Bakkâlî ise İbn Mübarek'ten (öl.181/797) nakille kefaret gerekeceği görüşünde olduğunu belirtir.⁷⁶

2.2. Muamelât Konularındaki Bazı Fikhî Görüşleri

2.2.1. Cârîyenin Mehr-i Misil Miktarı

Cârîyenin mehr-i misil⁷⁷ miktarı üzerinde farklı görüşler mevcuttur. Buna göre mehr-i misil, bâkire olan cârîyede kıymetinin onda biri, dul cârîyede ise kıymetinin onda biri kadardır. Mehrin

⁷² Vefat tarihi bilinmemekle beraber Sadrüşşehîd İbn Mâze'nin (öl. 536/1141) babasıdır.

⁷³ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/362, 364.

⁷⁴ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/417.

⁷⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/100.

⁷⁶ Burhânüddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 2/388.

⁷⁷ Mehr-i misil: Evlilik sırasında mehir belirlenmemişse, evlenen kadının, akrabaları arasında her bakımdan kendi konumunda olan kadına verilen mehir demektir. İbrahim Paçacı, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, ed. İsmail Karagöz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), “Mehir”, 419.

on dirhem altında olmayacağı Hanefîlerin genel kabulüdür.⁷⁸ Evzâi (öl. 157/774), kıymetinin üçte biri olduğunu belirtirken Bakkâlî ise cariye'nin mehr-i mislinin “ona gösterilen rağbet üzerine” olduğunu belirtir.⁷⁹ Bu görüşten etkilenmiş olmalı ki İbnü'l-Hümâm, güzellik bakımından câriye'nin misli olan başka bir câriye'nin mehri onun için mehr-i misil olarak kabul edileceğini söyler.⁸⁰

2.2.2. Hidâne Hakkı

Fukaha arasında annenin, çocuğunu babaya bırakması durumunda annenin çocuğun hidâne ve terbiyesine zorlanması meselesi ihtilafıdır. Aslında bu ihtilafın kaynağı, hidâne hakkının çocuğa bakanın mı yoksa çocuğun bizatihi kendisinin mi hakkı olduğu meselesidir. Bazı fakihler, bunun kadının hakkı olduğunu, bu sebeple kadın, çocuğun bakımını yüklenmek istemezse onun zorlanamayacağını belirtir. Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Ebû Cafer el-Hinduvânî ve Hahezâde (öl. 483/1090) başta olmak üzere bazı fakihlere göre ise bu, çocuğun hakkıdır. Bu ihtilafta fetvanın ilk görüşe göre verildiği nakledilir.⁸¹

Hanefî kaynaklarında Hâhezâde'nin çocuğun anneden başka mahrem (evlenemeyeceği) akrabası bulunmaması durumunda annenin hidâne ve terbiyeye zorlanacağı aksi durumda ise zorlanamayacağı görüşü aktarılır.⁸² İbn Nüceym bu görüşe ek olarak çocuğun küçük olmasını da ekler.⁸³ Bununla birlikte çocuğun haklarının zayi olması durumunda bazı kaynaklar annenin, bazı kaynaklar ise anne ve babanın her ikisinin de bu göreve zorlanacağını belirtir.⁸⁴ Bakkâlî'nin ise mutlak olarak yani herhangi kayıt olmaksızın annenin her halükârda hidâne ve terbiyeye zorlanamayacağı görüşünde olduğu nakledilir.⁸⁵ Bazı Hanefî fakihleri Bakkâlî'nin görüşünü benimseyerek onun görüşüne annenin çocuğun bakımına güç yetirememesi durumunu istisna ederler.⁸⁶

2.2.3. Ta'lik ile Boşama

Bakkâlî, bir erkek, karısına “Sen bu kölen karşılığında yarın boşsun.” dese karısı da bunu kabul etse ve köleyi satması durumunda yarın olduğunda talakın gerçekleşmiş olacağını ve karısının kölenin kıymetini vermesi gerektiğini ifade eder. Onu üç talakla o gün boşaması durumunda yarın olduğunda bir şey vermesinin gerekmeyeceği görüşündedir.⁸⁷

İbn Nüceym konu hakkında Bakkâlî'den naklen, bir kimsenin karısına “Bana bin dirhem vermen şartıyla sen boşsun.” sözüne karşılık o kimsenin karısı da bu teklifi kabul etse, bin dirhemi vermese bile hali hazırda boşamanın gerçekleşeceğini aktarır. Aynı şekilde karısına “Eve girersen boşsun.”

⁷⁸ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/101.

⁷⁹ Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 3/134.

⁸⁰ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 3/407.

⁸¹ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 4/180; Sirâceddîn İbn Nüceym, *en-Nehru'r-râik*, 2/499; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/559-560.

⁸² Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 3/177.

⁸³ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 4/180.

⁸⁴ Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 3/177; Zeylâî, *Tebyînu'l-hakâik*, 47; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/560.

⁸⁵ Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 3/177.

⁸⁶ Mergînânî, *el-Hidâye*, 2/283; Zeylâî, *Tebyînu'l-hakâik*, 47; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 4/180.

⁸⁷ Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 3/334.

dese karısı da bunu kabul etse, eve girmese bile boşamanın gerçekleşeceğini ifade eder. İbn Nüceym, Bakkâlî'nin mezkûr görüşünün temelini "talakın, teklifin kabule bağlanması üzerine kurulup; kabulün varlığıyla ta'lik için gerekli olmayacağı" şeklinde bir kaideye dayandığını ileri sürer.⁸⁸

2.2.4. Îlâ'da Cinsel Münasebeti Terk Etmeye Niyet Şartı

Kudûrî, kadının özellikle cinsel organından münasebeti terk etme kastı olmadıkça îlânın gerçekleşmeyeceğini belirtir. Çünkü îlâ, bir zulüm vasıtası olarak kadının cinsel münasebet hakkını kullanmasının engellenmesi sebebiyle talak olur. Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'den gelen bir nakilde "tenim tenine dokunmayın" demekle îlâ olmayacağını, çünkü bunun cima dışındaki bir şeyi haber vermekten ibaret olduğu belirtilir. Bakkâlî, bu ifadelerin üzerine şu eklemeyi yapmıştır: "Koca cimaya niyet etmedikçe söylenen ifadelerle îlâ gerçekleşmez. Bir koca, karısına 'Allah'a yemin olsun [senden bir parça] tutmam' dediğinde cimaya niyet etmediği müddetçe bununla îlâ gerçekleşmez."⁸⁹

Bu konudaki lafızların boşamadaki gibi sarih ve kinayeli ifadelerin devreye girerek yoruma açık alan oluşturduğu görülmektedir. Kanaatimizce Bakkâlî kinayeli ifadelerin niyete bağlı olduğu kuralından hareket ederek meseleye yaklaşmaktadır.

2.2.5. Vedâ Akdi

Hanefî mezhebindeki genel kural, "*Hibe (bağış), teslim meydana gelmeden câiz olmaz.*"⁹⁰ hadisine istinaden hibe olarak verilen şeyin karşı taraf cihetinden teslimi (kabzı) gerçekleşmeden sadece akit ile gerçekleşmiş olmayacağıdır.⁹¹ Vedâ akdinin rüknü; sarih, kinayeli sözlerle veya delâlet yoluyla icap ve kabulden müteşekkildir. Bir kimsenin diğerine "Bunu sana emanet olarak verdim." demesi sarih; bir kimsenin "Bana bin dirhem veya şu kumaşı ver." demesi üzerine diğer kimsenin "Sana verdim." demesi kinayeye; bir kimsenin bir kumaşı getirerek diğerinin yanına bırakması, onun da hiçbir şey söylememesi halinde o kumaşı o kimsenin yanında vedâ olması, delâlet yoluyla icap ve kabule örnek teşkil eder.⁹²

Bakkâlî'ye göre bir kimse muhatabının elinde olan bir şey için "Bunu verdim." dese bu bir çeşit hibedir. Ancak sahibinin elinde olan mal için "Bunu sana verdim." dese bu durumda yapılan akdin vedâ olacağını belirtir.⁹³ Nakledilen örnekler, açıklamaları olmadan tam olarak ne kastedildiği belli olmasa da muhtemeldir ki ilk örnekte hibe olarak verilmek istenen şeyin muhatabın elinde olması münasebetiyle teslim alınma şartının gerçekleştiğinden hareket ederek bu sonuca ulaşılmıştır. Nitekim İbn Nüceym, vedâ akdini "malın muhafaza edilmesi için başkasına verilmesi" olarak tanımladıktan sonra isim zikretmese de Bakkâlî'nin verdiği örneklerden yola çıkarak bir kimse

⁸⁸ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 4, 87. (لأن كلمة على التعليق الإيجاب بالقبول لا للتعليق بوجود القبول.)

⁸⁹ Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 3/440.

⁹⁰ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Musannef* (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2015), 9/107.

⁹¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/85.

⁹² İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 5/662.

⁹³ Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 6/237.

elinde kumaş bulunan bir adama “Onu bana ver.” dese kumaşın sahibi de “Sana verdim.” dese bunun bir vedâ akdi olacağını zikrettikten sonra buradaki “verme” fiilinin hibe ve vedâ ihtimali taşıdığını ancak vedâ'nın hibeye göre daha aşağı derecede olduğunu belirterek⁹⁴ verilen örnekte vedâ'nın gerçekleştiğini söylemenin daha doğru olduğunu ifade eder.

2.2.6. Satıma Konu Olan Şeye Tâbi Olan - Olmayan İhtilafı

İslâm hukukunda taraflar arasındaki hukukî işlemlerde anlaşmazlıkların, kapalılıkların olmaması ve akitlerin sağlam temellere bağlanması genel ilke olarak kabul edilir.

Bu hususta fıkıh literatüründe şürût ilminin ön plana çıktığı görülmektedir. Sözlükte “hukukî işlemleri kayıt altına almak üzere düzenlenen belge, senet” anlamına gelen şartın çoğulu olan şürût kelimesi kullanılır.⁹⁵ “Belirlenmiş bir süre için birbirinize borçlandığınız vakit onu yazın.”⁹⁶ âyetinin Kur’ân’da hukukî işlemlerde yazmayı emretmesinden yola çıkan Serahsî, şürût ilmini, ilimlerin en güçlüsü ve en büyüğü olarak nitelendirir.⁹⁷

Hukukî işlemlerde sözleşmenin taraflarının tanımlanması, sözleşmeye konu olan malın/eşyanın özelliklerinin bilinmesi gibi durumlar sözleşmenin sıhhati açısından önem arz eder. Zira tarafların maksadı, sözleşmeyi ona konu olan şeyler üzerine bina etmek ve bunun istikrarını sağlamaktır. Bu sebeple taraflar arasında anlaşılacak hususların yazılı veya sözlü olarak belirlenmesi olası anlaşmazlıkların aşgariye indirilmesine veya ortadan kaldırılmasına vesile olacaktır.

Hanefî kaynaklarında bir tarlanın -üzerinde bulunan şeyler veya müstemilatı hakkında- kayıt koyulmadan satılması durumunda bunların satışa dahil olup olmaması hususu ihtilafıdır. Bazı kaynaklarda bir kimsenin içinde odun bulunan bir araziyi satması durumunda zikredilmediği takdirde o odunların satım akdinin içinde değerlendirilmeyeceği kabul edilirken; Bakkâlî ve Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Ebû Hanîfe'den nakille satıma konu olan arazinin içinde söğüt ağacı, odun, kamış veya ılgın ağacının bulunması bunların ağaç nevinden olması sebebiyle her birinin müşterinin hakkı olduğunu, bir başka ifadeyle satıma konu teşkil edeceğini belirtirler.⁹⁸ Konu hakkında Serahsî, kişi bu türden bir satışta kayıtsız bir satın alma gerçekleştirmişse zâhirü'r-rivâyeye göre tarlada bulunan hurma ağaçları, meyveli veya meyvesiz diğer ağaçlar, kamışlar, otlar gibi odunların da satıma dahil olduğunu ifade eder.⁹⁹

2.2.7. Müzâraa Akdi

Burhâneddîn el-Buhârî, Bakkâlî'ye nispet ederek, bir kimse ortağının müsaadesi olmadan yarı yarıya ortak olan bir tarlayı kendine ait tohumla ektikten sonra muhtemel mahsulün aralarında ortak olması için ona tohumun yarısını vermesi durumunda şayet ekin/tohum bitmemişse bu ortaklığın câiz olmayacağı görüşünü aktarır.¹⁰⁰

⁹⁴ Vedâ akdinin hibeden daha alt derece olmasından maksat, hibe temlik ifade ederken vedâ'nın temlik ifade etmediği göz önünde bulundurulmalı.

⁹⁵ Fahrettin Atar, “Şürût ve Sicillât” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/270.

⁹⁶ el-Bakara 2/282.

⁹⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 30/168.

⁹⁸ Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Uyûnü'l-mesâil*, 165; Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 6/315.

⁹⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 30/189.

¹⁰⁰ Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 6/339

İbn Nüceym ve İbn Âbidîn'in ise Bakkâlî'nin ismini zikretmeden konuyu ele aldıkları görülür. İlave olarak ekin/tohum bitmişse ortaklığın câiz olacağını belirtirler. Eğer tarlayı ekmeyen ortağın ekilen ürünü sökmek istemesi halinde isterse tarlanın aralarında yarı yarıya taksim edileceğini; tarlayı eken ortağın ürünü sökmesi durumunda, sökmesiyle tarlada oluşacak noksanı ödeyeceğini ileri sürerler.¹⁰¹

Verilen örnekte müzâraa akdinin geçerliliği, ekinin/tohumun bitip bitmemesine bağlı olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle akdin geçerliliği, henüz var olmayan bir şeyin gerçekleşme olasılığına dayalı olarak belirlenir.

2.2.8. Kabz İşleminde Satıcının İzni

Müşteri, fâsit bir satım akdinde satıcının izni olmadan satılan malı kabzetse; kabz akit meclisinde yapılmışsa istihsanen sahihtir ve milk müşterinindir. Kabz, akit meclisinden sonra yapılmışsa kıyasen ve istihsanen câiz değildir. Nihayetinde müşterinin milki sabit olmaz. Satıcı, her iki durumda müşterinin akit mevzuunu kabz etmesine izin vermesi durumunda bu kabz işlemi sahih olup milk, kıyas ve istihšana göre müşteri lehine sabit olur.¹⁰² Serahsî ise alıcının henüz bedeli ödemediği satım konusu malı, satıcının izni olmaksızın alması durumunda bunun izne dayalı bir teslim alma şeklinde değerlendirilmeyeceğini belirtir.¹⁰³

Bakkâlî, fâsit bir satımla satılan mal daha önceden alıcının yanında emanet olarak bulunması ve akit esnasında da mevcut olması durumunda kabzın/teslimim gerçekleştiğini ve alıcının ona malik olmuş olacağını belirtir. Bununla birlikte o, Ebû Cafer el-Hinduvânî'den nakille, bedelini ödediğinde satıcının izni olmaksızın meclisten ayrıldıktan sonra kabz işleminin câiz olacağını belirtir. O, fâsit akitte tahliyenin kabz ile sabit olmayacağı görüşünü ileri sürer.¹⁰⁴ Muhtemelen bu görüşün arkasında fâsit akdin sahih akitten zayıf olduğu düşüncesi vardır. Kâsânî tahliyenin, kabz yerine geçtiğini belirtir. O, tahliyeyi satıcının, müşterinin tasarrufuna imkan verecek şekilde müşteri ile mal arasındaki engeli kaldırması, müşterinin akit konusu olan mal üzerinde milk nitelikli yetki kurmasına imkan vermesi şeklinde tanımlar.¹⁰⁵ Kâsânî, sahih satım akitlerinde alıcı, satıcının izniyle satılan malı teslim alırsa kabza verilen bu izinle satıcının mal üzerindeki hapis hakkının ortadan kalkacağını belirtir.¹⁰⁶ Satıcının izni olmadan akde konu olan malın kabz edilmesi, satıcının onu geri alma hakkını ortadan kaldırmaz.¹⁰⁷ Kâdîhân ise fâsit satışın alıcının akit konusunu mülkiyetine geçirebilmesi için satıcının izniyle yapılan kabza itibar edileceğini ifade eder. Ayrıca aynı mecliste alıcının akit konusu malı teslim aldığı anda satıcının susması durumunda teslimin sahih ve mülkiyet ifade edeceğini ekler.¹⁰⁸

¹⁰¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 4/335.

¹⁰² Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 6/421; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 6/464; Arif Atalay, *İslam Ticaret Hukukunda Teslim Tesellüm* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016), 91-99.

¹⁰³ Serahsi, *el-Mebsût*, 12/57.

¹⁰⁴ Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 6/421; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 6/464. (والتخلية في البيع الفاسد ليست بقبض يثبته.)

¹⁰⁵ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 5/244.

¹⁰⁶ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 5/251.

¹⁰⁷ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 6/123. Ayrıca bk. Atalay, *İslam Ticaret Hukukunda Teslim Tesellüm* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016).

¹⁰⁸ Kâdîhân, *Fetâvâ*, 1/166.

2.2.9. Satılan Malın Zayi Olmasından Sonraki Artışın Hükümü

Hanefi kaynaklarında satılan malda alıcı veya satıcı tarafından yapılan artış veya indirim, akdin aslına mülhak (ilave olarak) kabul edilmiştir.¹⁰⁹ Alıcının satıcıya aldığı mal karşılığında fazla bedel vermesi, satıcının alıcıya verdiği bedele karşılık fazla mal vermesi veya bedeli düşürmesi câizdir.

Akdin tarafları uyguladıkları artış veya indirimle satış akdinin kâr ve zarar gibi hukuki bir özelliğini diğer bir hukuki özelliğe çevirmiş olurlar. Bu vasıflar geçerli olduğu müddetçe akdin aslına mülhak olur. Zâhirü'r-rivâyeye göre bedeldeki artış câiz kabul edilmemekle birlikte satılan malın telef olmasından sonraki indirimin câiz olduğu hususunda icmâ söz konusudur.¹¹⁰ Satılan malın telef olmasından sonra bedelin artırılması hakkındaki görüşlerde ise ihtilaf vardır. Mergînânî, fiyat artışının sahih olmadığını ifade edip malın telef olması sebebiyle karşılığında bir şeyin verilmesinin geçerli olabileceği bir durumun kalmadığını belirtir.¹¹¹ Bakkâlî ise satılan malın telef olmasından sonra fiyat artışını sahih olarak kabul eder. Sirâceddîn İbn Nüceym'in (öl. 1005/1596) Hasan b. Ziyâd'dan kadının ölümünden sonra mehrindeki artışın sahih kabul edildiği şeklinde nâdirür'r-rivâyeye olarak naklettiği görüşle Bakkâlî'nin görüşünün aynı yönde olduğu görülür.¹¹²

2.2.10. Un Öğütmek İçin Değirmen Satın Alanın Muhayyerlik Süresi

Serahsî bir kimsenin su değirmenini arki, içinde bulunduğu binası ve eşyalarıyla birlikte üç gün muhayyerlik şartıyla satın alıp akabinde un öğütmesinin bu akde razı olduğu ve muhayyerlik hakkının son bulunduğu anlamına gelmeyeceğini belirtir. Zira öğütme işlemi tecrübe etme amaçlıdır. Muhayyerlik hakkını şart koymasının amacı, bu değirmenin unu öğütüp öğütmeyeceğini anlamaktır.¹¹³

Burhâneddîn el-Buhârî, değirmen hakkında yukarıdaki bilgileri vermesinin yanında muhayyerlik süresinin ne kadar olacağına dair Hanefî fakihlerin görüşlerine yer verir. Bu kapsamda Ebû Cafer el-Hinduvânî'nin değirmende bir gün bir gece öğütmesinin o kişinin muhayyerlik hakkını sonlandıracağı, bundan az bir sürenin ise muhayyerlik hakkına zeval getirmeyeceği görüşünde olduğunu belirtir. Hassâf'ın (öl. 261/875) öğütme işlemi bir gün veya buna yakın olursa muhayyerliği düşürmeyeceği görüşünü beyan eder. Bakkâlî ise müşterinin değirmen ile öğütme işlemini, uzun veya kısa tutmadığı [mutedil olduğu] müddetçe kendisinin muhayyerlik hakkının düşmeyeceğini dile getirir.¹¹⁴ Burada Bakkâlî'nin diğer fakihler gibi belli bir süre vermeyip işin mahiyetine göre sürenin değişebileceğine işaret etmesi önemlidir. Nitekim tecrübe, deneme yanılma yoluyla bir şeyin öğrenilmesi öğrenilen işin, öğrenen kişinin durumuna göre farklılık arz edebilir. Bu sebeple her bir işin mutedil süresini koymak genel bir kaide olması açısından daha isabetli görülebilir.

¹⁰⁹ Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'i*, 5/216, 261; Mergînânî, *el-Hidâye*, 3/60; Ebü'l-Fadl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'lîlî'l-Muhtâr* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 2/8.

¹¹⁰ Ebûbekir b. Ali b. Muhammed Haddâdî, *el-Cevheretü'n-neyyira alâ Muhtasâri'l-Kudûri* (b.y.: Matbaatü'l-Hayriyye, 1322/1904), 1/211.

¹¹¹ Mergînânî, *el-Hidâye*, 3/60

¹¹² Sirâceddîn İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik*, 3/467.

¹¹³ Serahsî, *el-Mebsût*, 23/198.

¹¹⁴ Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 6/500.

Öte yandan Serahsî konuya ilişkin, değirmenin öğütme işlemini tam yapmaması veya değirmenin kırılması durumunda bunun sebebinin öğütme işlemi nedeniyle değil, meydana gelen kusur nedeniyle olup satın alanın rızası olarak değerlendirmek gerektiği bilgisini de verir.¹¹⁵ O, bu açıklamasıyla deneme amaçlı yapılan öğütme neticesinde değirmende meydana gelen zararın alıcı tarafından tazminini gerekmeceğine işaret eder.

2.2.11. Birtakım Ürünlerde/Mallarda Muhayyerlik

Bakkâlî, bir kimsenin içinde maden bulunan bir toprak yığını tartarak (veznî) satın alması durumunda maden topraktan ayrıştırıldığında kendisinin muhayyer olduğunu belirtir.¹¹⁶ Konu hakkında Hanefî kaynaklarda aynı örnek üzerinden herhangi bir bilgiye rastlamasak da benzer örnekler üzerinden bazı bilgiler bulunmaktadır. Nitekim Serahsî, maden toprağında selem hükmü hakkında bilgi verir. Ona göre bir eşya karşılığında maden toprağında selem yapmak toprağın bizatihi mal olmaması sebebiyle câiz değildir. Maden toprağında kastın, içindeki altın veya gümüş olduğunu; toprağın ağırlığını ifade etmekle onun içindeki kastedilen madenin miktarının belli olmayacağını beyan eder.¹¹⁷ Gerek Bakkâlî'nin gerekse Serahsî'nin verdiği örnekte toprağın içindeki arzulan şeyin belirlenemeyecek derecede kapalılık içerdiğinden kendisi hakkında yapılacak sözleşmelere bu belirsizliği göz önünde bulundurarak yaklaşmanın daha doğru olacağı anlaşılmaktadır. Nitekim İslam hukukunda akit teorisinde genel ilkelerden biri tarafları anlaşmazlığa sürükleyecek belirsizliğin ve kapalılığın bulunmamasıdır.

Bakkâlî konu hakkında ilk verdiği örneğe iki kapı kanadından, iki mestten veya iki ayakkabıdan birini görmenin kâfi gelmeyeceği konularını da ekler. Zira bu çiftlerden birini görmek görme muhayyerliğini ortadan kaldırmaz.¹¹⁸ Nitekim bu durumun tezahürü olsa gerek Ali Haydar Efendi (öl. 1354/1935), iki kanatlı kapının yalnız bir kanadını veya bir çift ayakkabıdan yalnız bir tekini satıcının izni olmadan kabzettikten sonra diğerinin kabzının öncesinde satıcının elinde telef olması durumunda tazmininin satıcıya ait olacağını beyan eder.¹¹⁹

2.2.12. Kira Akdinde Akdin Konusu

Bakkâlî, bir kimsenin yük taşımak için kiraladığı bir hayvana -kiralama amacı dışında- bir insanı bindirmesinin kiralayan kimse için başka bir ödeme yükümlülüğü doğurmayacağını dile getirir. Zira insan yükü, hayvan yükünden daha hafiftir. Buna benzer başka bir örnekte bir kimsenin aylığı on dirhem karşılığında öğütme için değirmen taşı çevirmek üzere bir hayvan kiralayıp da her gün için ne kadar öğütüleceği belirlenmemişse bu tür bir kira akdinin öğütülecek şeyin belirlenmesiyle câiz olacağını ifade eder.¹²⁰ Serahsî ise her gün için ne kadar öğütüleceğini belirtmese bile kira akdinin câiz olacağını ileri sürer. Zira akdin konusunda bir bilinmezlik yoktur. Aksine akdin konusu, kira süresince hayvandan elde

¹¹⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 23/198.

¹¹⁶ Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 6/540.

¹¹⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/176.

¹¹⁸ Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 6/540.

¹¹⁹ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm Şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/390.

¹²⁰ Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 7/565; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 8/14.

edilecek yararadır.¹²¹ Bakkâlî, böyle bir durumda hayvanın günlük ne kadar tahıl öğüteceğinin belirtilmesi sebebiyle akitte bir belirsizliğin olduğunu söyler. Yapılacak işin miktarının beyanından sonra bu işin ne kadar süre içinde yapılacağını söylemenin şart olmayacağını savunur. Zira bu miktar kiralanan hayvanın taşıyabileceği ve güç yetirebileceği kapasite ile sınırlıdır. Bu miktarda örfte itibar edilir.¹²² Serahsî bu hususta çerçevesi belirlenmemiş kira akdi ile kiracının örfte göre hareket etmesi gerektiğine örfle belirlenen sınırı aşması durumunda zararı ödemekle yükümlü olduğuna işaret eder.¹²³

Aktardığımız örneklerde Bakkâlî, hayvan kiralamada hayvanın yapacağı işin miktarını esas alırken; Serahsî ise süreyi esas alır. Her iki âlimin ortak noktası, akitte sınırlar konusunda örfün dikkate alınacağı meselesidir.

2.2.13. Vekâlet Akdi

Vekilin, müvekkilin izni olmadıkça başka bir vekil tayin etme hakkı yoktur. Çünkü bu, izin alınmaksızın vekilin tasarruf yetkisini üçüncü şahsa tefvizi anlamına gelir. Bu da akdin muktezasına uygun değildir. Ancak kendisine izin verilirse bu câizdir. Müvekkil, “Reyine göre amel et.” derse o kimsenin reyine göre tefviz câiz olur. Vekil başka kimseyi vekil tayin etse bu kişi ikinci vekil olur. Hatta birinci vekil onu azletmeye yetkili olmaz.¹²⁴

Serahsî, vekilin bir başkasını vekil tayin etme hakkının olmadığını, aynı şekilde satış işleminde vekil olan kişinin de bir başkasını vekil tayin edemeyeceğini beyan eder. Zira müvekkil, birinci vekilin görüşüyle vasî konumundadır. İnsanlar görüşlerinde farklılık arz ederler. Bu sebeple vekâlet verenin bir görüşe ihtiyaç duyduğu konularda vekilinin görüşüne razı olması, vekilin tayin edeceği üçüncü şahsın görüşüne razı olacağı anlamına gelmez. Zira vekil, bir başkasını vekil tayin etmekle vekâlet verenin emrettiği şey dışında bir şey yapmış ve onun rızasına aykırı bir davranışta bulunmuş olur.¹²⁵

Bir kimse müvekkilin izni olmaksızın başka bir kimseyi vekil tayin ederse onun huzurunda ikinci vekilin akdettiği akit câiz olur. Çünkü ilk görüşten hasıl olan maksat, onun görüşünün gerçekleşmesidir. Akdin hukuku ve mesuliyeti hakkında ihtilaf olmakla birlikte birinci vekilin hazır bulunmasıyla ikinci vekil bir akit yapsa Bakkâlî, hukukî hak ve sorumlulukların birinci vekile bağlı olduğunu ifade eder. Çünkü müvekkil, birinci vekilin mesuliyetinin lüzumuna razı olmuştur.¹²⁶

Meşâyih, birinci vekilin hazır bulunması durumunda ikinci vekilin vekâlet sözleşmesindeki hukukî hak ve sorumlulukları konusunda ihtilafa düşmüştür. Yani birinci vekilin hazır olduğu bir ortamda onun ikinci bir şahısla vekâlet sözleşmesi yapması câizdir. Ancak akdin hukuku bir kelamdan ibarettir. Bazı âlimler ilk vekilin söz hakkı olduğunu; çünkü müvekkil, birinci vekil üzerinde vekâletin akdinin bağlayıcılığına rıza göstermiştir. Bakkâlî'nin *Fetâvâ*'sında bu görüşü savunduğu nakledilir. Bazı âlimler ise ikinci vekilin söz hakkı olduğunu; çünkü bunlara göre akit bir sebep olup onun da ikinci vekilde bulunduğunu belirtirler ki¹²⁷ Ebü'l-Leys es-Semerkandî bu görüştedir.¹²⁸

¹²¹ Serahsi, *el-Mebsût*, 15/183.

¹²² Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 7/565; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 8/14.

¹²³ Serahsi, *el-Mebsût*, 15/183.

¹²⁴ Zeylaî, *Tebyînu'l-hakâik*, 4/277; Haddâdî, *el-Cevheretü'n-neyyira*, 1/303.

¹²⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 19/32.

¹²⁶ Zeylaî, *Tebyînu'l-hakâik*, 4/277; Haddâdî, *el-Cevheretü'n-neyyira*, 1/303.

¹²⁷ Kâdîhân, *Fetâvâ*, 3/5, 10; Aynî, *el-Binâye*, 9/285. Ayrıca bk. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 8/103.

¹²⁸ Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, 1/253.

2.2.14. Nikah Akdinde Şahitlerin Tarafların İrade Beyanlarını İşitmesinin Şart Olup Olmaması

Suğdî (öl. 461/1068) ve Bakkâlî, nikah akdi sırasında tarafların nikah akdinin kurulabilmesi için kullandıkları lafızları duymamaları durumunda şahitlerin bu lafızların kastını anlamalarının şart olmadığını, bu şekilde gerçekleşen bir akdin geçerli olduğunu belirtirler.¹²⁹ İbn Nüceym ise konunun ihtilafı olduğunu, bazı âlimlerin bunu şart koştuğunu; bazı âlimlerin ise bunu şart koşmadığını zikrettikten sonra kendi tercihinin bunun şart olmadığı yönünde olduğunu vurgulamaktadır.¹³⁰

Serahsî, nikah akdinin kurulabilmesi için kullanılması gereken sözcükleri şahitlerin işitmesinin şart olduğunu dile getirir. Bununla birlikte şahitlerin ifade edilen bu sözcüklerle neyi kastettiklerini bilmeleri şart değildir.¹³¹ Kâsânî (öl. 587/1191) bu durumu, nikah akdinde şahitlerin şehadeti akdin rüknü olan icap ve kabulün bir şartı olduğunu, şahitlerin bunu işitmemeleri halinde şartı bulunmadığından rüknün gerçekleşmeyeceği şeklinde açıklar.¹³²

Kâdîhân da Serahsî'nin görüşleri ekseninde erkeğin evleneceği bir kadına elçi veya bir mektup göndermesi durumunda şahitlerin elçinin söylediklerini duymaları ve mektupta yazılanları okumaları şartıyla nikahın câiz olacağını belirtir.¹³³

Hanefî mezhebinde genel kanaat; şahitlerin nikah akdinin kurulabilmesi için kullanılan lafızları işitmesi yönündeyken bu konuda Bakkâlî'nin aksi yönde görüş belirttiği görülür.

2.2.15. Hayvan Satın Alan Bir Kimsenin Muhayyerlik Süresi

Kâdîhân, koyun veya inek satın alan bir kimsenin üç gün muhayyerliği olduğunu, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan gelen bir nakilde sütünü sağmakla o kimsenin muhayyerliğinin biteceğini ifade eder. Bununla birlikte Ebû Yûsuf, başka bir görüşünde onun sütünü içinceye kadar veya telef oluncaya kadar muhayyerliği bulunduğunu belirtir.¹³⁴

Sözü geçen bu fetvada İbn Nüceym tarafından Bakkâlî'ye nispet edilerek Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan nakille o kimsenin muhayyerliğinin o sütü içinceye veya hayvan telef oluncaya kadar devam ettiği belirtilmektedir.¹³⁵ Bu noktada Kâdîhân (öl. 592/1196) ile Bakkâlî'nin (öl. 462/1060) vefat tarihleri karşılaştırıldığında bu görüşün veya rivâyetin aslının Bakkâlî'ye ait olduğu olası bir durumdur.

Nitekim Serahsî de isim zikretmeksizin bir kimsenin bir koyun veya inek satın alarak sağıp sütünü içse, sonra da ondaki bir kusurun varlığını öğrense hayvanı geri verme hakkı olmamakla birlikte o kusurun neden olduğu değer farkını geri alabileceği görüşünü aktarır. Onun bu görüşünün Bakkâlî ile aynı paralelde olduğu görülür.¹³⁶

¹²⁹ Abdurrahman Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 1/321.

¹³⁰ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 3/88-89.

¹³¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 5/60.

¹³² Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 2/255.

¹³³ Kâdîhân, *Fetâvâ*, 1/160, 163. Ayrıca bk. Aynî, *el-Binâye* 5/18; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 3/94.

¹³⁴ Kâdîhân, *Fetâvâ*, 2/77.

¹³⁵ Burhâneddîn Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 6/499.

¹³⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 13/103.

2.3. Muhtelif Fikhî Meseleler

2.3.1. Hünsâ-i Müşkil

Hünsâ-i müşkil eril ve dişi olduğu tam olarak bilinmeyen, bir başka ifadeyle aynı anda hem kadınlık hem de erkeklik organına sahip olan kimse olarak tanımlanır.¹³⁷ Bakkâlî, bir kimsenin hünsâ-i müşkil sayılması için dişilik veya erillik organının bulunmasının gerekmediğini belirterek, vücudunda herhangi bir cinsel uzvu bulunmayıp bevledebileceği bir deliğin olduğu kişilerin de hünsâ-i müşkil çerçevesinde değerlendirileceği kanaatindedir. O, Allah'ın insanı erkek, kadın veya hünsâ şeklinde yaratabileceğine dikkat çeker.¹³⁸ Zira fikh külliyatında genel anlamda erkek veya dişi olarak tasnif edilen insanın¹³⁹ -üçüncü bir cinsiyeti kabul etmemekle birlikte- bu iki sınıftan yaratılıştan kaynaklanan farklılık arz ettiğini tespit edebilmek önemlidir. Bakkâlî'nin bu yaklaşımını tıp alanındaki erken teşhise benzetebiliriz. Fakih'in fikhî problem karşısındaki tavrının çözüm odaklı olması gerektiği, bunun yanı sıra meselelerin bireysel, toplumsal ve sosyokültürel arka planını gözden uzak tutmaması gerektiği unutulmamalıdır. Nitekim bu görüş teknolojinin ve tıbbın gelişmesine karşın günümüzde dahi tartışma konusu olan bazı hususlara rehber olabilecek bir görüş niteliğindedir.

2.3.2. Ateşe Atma Sebebiyle Kısasın Gerekip Gerekmemesi

Bakkâlî, bir kimse başka birini ateşe atması, akabinde can çekişirken onu ateşten çıkarması ve yürüyebilecek durumda bile olsa o kimsenin bu vakadan kaynaklanan hastalığının ölüncüye kadar devam etmesi durumunda ateşe atan kimseye kısas uygulanacağını ifade eder.¹⁴⁰ İbn Âbidîn, içerisinde ateş olmasa bile bir kişinin kuyu tarzı bir fırına atılmasının kısas için yeterli olduğunu nakleder.¹⁴¹ Kâdîhân, ateşe atılan kimse günlerce yatağa bağımlı kalsa, sonra yürüyebilecek duruma gelse onu ateşe atan kimseye bir şey gerekmeceğini belirtir.¹⁴²

Sonuç

Eserleri -görebildiğimiz kadarıyla- günümüze ulaşmayan Bakkâlî'nin fikhî görüşlerine, kendisinde sonraki âlimlerin eserlerinden ulaşılmıştır. Bakkâlî hakkında günümüze ulaşmış matbu eserler içinde sınırlı bilginin olduğunu tespit ettik. Ancak birkaç yazma nüshayı tetkik ettiğimizde Bakkâlî ismine ulaşmamız bize, yazma eserler içinde daha ayrıntılı bir araştırma yapılması durumunda yeni bilgilerin keşfedilebileceği ümidini vermektedir.

Makalemizin temelini oluşturan Bakkâlî'nin kimlik tespitinde, onun tabakât eserlerinde ismi geçen Ebü'l-Fadl Muhammed b. Ebü'l-Kâsım b. Baycûk el-Bakkâlî el-Hârizmî (öl. 562/1167) olmadığı

¹³⁷ Orhan Çeker, "Hünsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 28/491; Komisyon, "Hünsâ", *Mevsûatu'l-Fikhiyye*, (Kuveyt: Vizaretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1990), 20/22; Hilal Duman, "İslâm Hukukunda Hünsâ", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2002), 302-303; Hilal Özyay, "İslâm Hukuku Açısından Cinsiyet Değiştirme", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2016), 6-7.

¹³⁸ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 8/538. (ان الله يخلق ما يشاء فيخلق ذكرا فقط او انثى فقط او حثى.)

¹³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasan b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Asl* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 9/327; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i'*, 7/327; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kâdir*, 10/517.

¹⁴⁰ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 8/335.

¹⁴¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/528.

¹⁴² İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 8/335.

ve bunun hatalı bir bilgi olduğu ispatlanmıştır. Bununla birlikte Hanefî fıkıh literatüründe anılan Bakkâlî'nin ise eldeki kaynakların yetersizliği de dikkate alınarak kanaatimizce kuvvetle muhtemelen Ebû İmrân Mûsâ b. Yûsuf el-Bakkâlî (öl. 452/1060) olduğu sonucuna varılmıştır.

Bakkâlî, birçok meselede Hanefî mezhebinin genel ilke ve kaideleri çerçevesinde hareket etmekle birlikte zaman zaman mezhebin imamlarından gelen rivâyetlerin veya Hanefî mezhebindeki genel kanaatin aksine tahriç ve tercihleriyle farklı içtihatlarda bulunmuştur. Bu yönüyle o, içtihat tercihleriyle kendi dönemindeki ve sonraki dönem fakihlerin görüşlerine tesir etmiştir. Mezhebin imamlarından konu hakkında rivâyet yoksa kendi görüşünü belirttiği gibi meşâyihin görüşlerinden birini de tercih ettiği görülür. Bazı meselelerde konu hakkında mezhep imamlarının görüşlerinin akabinde kendi görüşünü ortaya koyarak tercihten öte bir tavır sergilediği görülür.

Bakkâlî'nin mezhebin zâhir, nâdir ve nevâzil (vâkıât ve havâdis) rivâyetlerine vâkıf olduğu gibi meşâyihin görüşlerine de muttali olduğu görülür. Hatta yeri geldiğinde meşâyihin ihtilaf ettiği hususlarda tercihte bulunmuştur. Mezhebin tanınmış mütekaddimûn veya müteahhirûn âlimlerinin görüşlerine aykırı görüşler ileri sürebilmesi onun fikhî konumuna dair ipuçları vermektedir. Özellikle fetvâ noktasında kendinden sonrakilere görüşlerini miras bırakmıştır. Hanefî fetâvâ türü eserlerin çoğunda kendisine veya görüşlerine iktibas söz konusudur.

Bakkâlî'nin fikhî meselelere verdiği fetvalar, onun çok yönlü düşünce tarzına sahip olduğu izlenimi verir. O, verilen örneklerin bir kısmında meselelerin arka planını görerek geniş perspektiften bir bakış açısı sunar. Bu durumu kendi devriyle ve muasırlarıyla kıyasladığımızda daha iyi kavrayabiliyoruz. Fikhî meselelerin çok boyutlu olması münasebetiyle onun çözümlerinde farklı ve orijinal gerekçeler sunması dikkat çekicidir. O, fikhî konuların yanında yeri geldikçe meselenin uhrevî boyutuna dair bilgi vermekten kaçınmaz.

Bakkâlî'nin bazı fikhî meselelere -araştırabildiğimiz kadarıyla- sadece kendisinin değinmesi, kendinden sonraki fakihleri bu hususta etkilemesi, mezhepteki yeri bakımından önem arz eder. Nitekim Hanefî literatüründeki muteber birçok fıkıh kitabının kendisinden faydalandığı tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *el-Musannef*. 10 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2015.
- Ali Haydar Efendi, Hocaeminefendizâde. *Dürerü'l-hükkâm Şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. 4 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Altıkulaç, Tayyar. "Bakkâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/544-545. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Atalay, Arif. *İslam Ticaret Hukukunda Teslim Tesellüm*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016.
- Atar, Fahrettin. "Şurût ve Sicillât" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/270-273. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Binâye fi Şerhi'l-Hidâye*. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000.
- Bedir, Murteza. *Buhara Hukuk Okulu*, Ankara: İsam Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. 1997.
- Duman, Hilal. "İslâm Hukukunda Hüsnâ". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2002), 295-318.

- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*. 7 Cilt. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l- 'Alemiyye, 1430/2009.
- Ebü'l-Leys es-Semerkindî, İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Uyûnü'l-mesâil*, Bağdad: y.y., 1386/1966.
- 22 Cilt. b.y.: Merkezu Hecer, 1432/2011.
- Burhâneddîn Buhârî, (Burhânü's-Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Mergînânî. *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Numânî*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- Çeker, Orhan. "Hünsa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/491-492. İstanbul: TDV Yayınları,
- Ebü't-Tâhir İbn Beşîr, İbrâhîm b. Abdussamed. *et-Tenbîh 'alâ mebdâ'i't-tevcîh*. 2 Cilt. Beyrût: y.y., 1428/2007.
- el-Fetâva'l-Hindiyye*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1986.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998.
- Haddâdî, Ebûbekir b. Ali b. Muhammed. *el-Cevheretü'n-neyyira alâ Muhtasârî'l-Kudûrî*. 2 Cilt. b.y.: Matbaatü'l-Hayriyye, 1322/1904.
- Hamevî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hasenî (el-Hüseynî) el-Mısırî. *Gamzü 'uyûni'l-besâ'ir 'alâ mehâsini'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed. *ed-Dürrü'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-ebşâr ve câmi'l-bihâr*, b.y.: y.y., 1423/2002.
- Hârizmî, Muzhiruddîn İbn Arslân. *Min tarihi Hârizm*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî. *Redd'ul-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrût: y.y., 1412/1992.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî. *el-Ukudü'd-dürriyye fi tenkîhi'l-Fetâvâ'l-Hamidiyye*. 2 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-kadîr*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımaşkî. *Tabakâtü'n-nühât ve'l-lügaviyyîn*, Beyrût: ed-Dâru'l-'Arabiyyeti li'l-Mevsûât, 1428/2008.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî. *Mecmû'atu resâil*, b.y.: y.y., ts.
- İbnü'l-Müstevfî, Ebü'l-Berekât Şerefüddîn el-Mübârek b. Ahmed b. el-Mübârek el-Lahmî el-İrbilî. *Târîhu İrbilî*. 2 Cilt. Irâk: Dâru'r-Ruşîd, 1400/1980.
- İbn Nâsiruddîn, Ebû Bekr Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Kaysî ed-Dimeşkî. *Tavdîhu'l-müştebih fi zabtı esmâ'ir-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhum*. 10 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Nüceym, Sirâceddîn Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. 3 Cilt. b.y.: y.y., 1422/2002.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik ve minhatu'l-hâlik ve tekmiletu't-tûrî*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- İbnü's-Sa'î, Ebû Tâlib Tâcüddîn Alî b. Enceb b. Osmân el-Hâzin el-Bağdâdî. *ed-Dürri's-semîn fi esmâ'î'l-musannefin*, Tunus: y.y., 1430/2009.
- İbnü's-Şihne, Ebü'l-Velîd Lisânüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed es-Sekafî el-Halebî. *Lisânu'l-hükkâm fi marifeti'l-ahkâm*, Kahire: el-Bâbi'l-Halebî, 1393/1973.
- Kâdî 'İyâd, Ebü'l-Fadl 'İyâd b. Mûsâ el-Yahsûbî, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*. 8 Cilt. Mağrib: Matba'atu Fudâle, 1385/1965.
- Kâdîhân, Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasan b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî. *Fetâvâ Kâdîhân*, b.y.: y.y., ts.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'iu's-sanâ'i' fi tertîbi's-şerâ'i'*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.

- Kâtib Çelebi, Mustafâ b. Abdullâh Hacı Halife. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdad: Mektebetü'l-Müsennâ, 1360/1941.
- Kâtib Çelebi, Mustafâ b. Abdullâh Hacı Halife. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. 6 Cilt. İstanbul: IRCICA, 2010.
- Kaya, Eyyüp Said. "Zâhirü'r-rivâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/101-102. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kaya, Eyyüp Said. "Nâdirü'r-rivâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/278-280. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kaya, Eyyüp Said. "Nevâzil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Komasyon, "Hünsa", *Mevsûatu'l-Fıkhîyye*. 20/22. Kuveyt: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1990.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Mısrî. *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. 2 Cilt. Karaçi: Mîr Muhammed Kutubhâne, ts.
- Lahmî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed er-Rebîa. *et-Tabsîra*. 13 Cilt. Katar: Vizâretü'l-Evkâf, 1432/2011.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1324/1906.
- Mergînânî, Ebü'l-Hasan Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâye*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Mevsîlî, Ebü'l-Fadl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'li'l-Muhtâr*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Feramerz b. Ali. *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm*. 2 Cilt. Beyrût: Daru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabîyye, ts.
- Nâtîfî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *el-Ecnâs fi'l-furû'l-fikhi'l-Hanefiyye*, Medine: Dâru'l-Me'sûr, 1437/2016.
- Özay, Hilal. "İslâm Hukuku Açısından Cinsiyet Değiştirme". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2016), 1-36.
- Paçacı, İbrahim. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. ed. İsmail Karagöz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2010.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrût: y.y., 1414/1993.
- Suğdî, Ebü'l-Hasan (Hüseyn) Rüknu'lislâm Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed. *en-Nutef fi'l-fetvâ*. 2 Cilt. Ammân, Beyrût: Dâru'l-Furkân/Müessesetü'r-Risâle.
- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tabakâtu'l-müfessirîn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976.
- Sıddîk Hasan Hân, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasan b. Alî el-Kannevcî. *Lüktatü'l-aclân mimmâ temessü ilâ ma'rifetihî hâcetü'l-insân*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasan b. Ferkad. *el-Asl*. 12 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- Şeyhîzâde, Abdurrahman. *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Tercümânî, Alâüddîn Muhammed b. Mahmûd el-Mekkî el-Hârizmî. *Yetimetü'd-dehr fi fetâvâ ehli'l-asr*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1088. 1a-181b. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/yetimetud-dehr-fi-fetavel-asr/177416>
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-üdebâ*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Yıldız, Kemal. "İbn Şa'bân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/367. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîri'l-alâm*. 52 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1413/1993.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed. *Nasbu'r-râye li-tahrîci ehâdisi'l-Hidâye*. 4 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Reyyân li't-Tabâati ve'n-Neşri, 1418/1997/114.
- Zeylaî, Osman b. Ali. *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik ve hâşiyeti's-Şelebî*. 6 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Kubre'l-Emiriyye, 1313/1895.